

Het boek van de lach en de vergetelheid

Van Milan Kundera verscheen eveneens
bij Ambo|Anthos *uitgevers*

- De grap* (roman, *Žert*, 1967)
Lachwekkende liefdes (verhalen, *Směšné Lásky*, 1959-1968)
Het leven is elders (roman, *Život je jinde*, 1969)
Afscheidswals (roman, *Valčík na rozloučenou*, 1973)
Jacques en zijn meester (toneel, *Jacques et son maître*, 1981)
De ondraaglijke lichtheid van het bestaan
(roman, *Nesnesitelná lehkost bytí*, 1984)
De kunst van de roman (essay, *L'art du roman*, 1986)
Onsterfelijkheid (roman, *Nesmrtelnost*, 1990)
Verraden testamenten (essays, *Les testaments trahis*, 1993)
Traagheid (roman, *La lenteur*, 1995)
Identiteit (roman, *L'identité*, 1997)
Onwetendheid (roman, *L'ignorance*, 2001)
Het doek (essay, *Le rideau*, 2005)
Een ontmoeting (essays, 2009)
Over de romankunst (verzamelde essays, 2012)
Het feest der onbeduidendheid
(roman, *La fête de l'insignifiance*, 2014)

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven
van de nieuwste boeken van Ambo|Anthos *uitgevers* via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Milan Kundera

Het boek van de lach en de vergetelheid

Vertaald uit het Tsjechisch
door Jana Beranová

Met een nawoord van
Martin de Haan

Ambo|Anthos
Amsterdam

Eerste druk 1988
Dertiende, herziene druk 2020

ISBN 978 90 263 5096 2
© 1978 Milan Kundera
© 1979 Éditions Gallimard, Parijs
© 1981 Nederlandse vertaling Jana Beranová
© 2004 Nawoord Martin de Haan
Oorspronkelijke titel *Knihy smíchu a zapomnění*
Omslagontwerp Marry van Baar
Omslagillustratie Kurt Schwitters, Merzbild 46a,
Das Kegelbild, 1921 © Sprengel Museum, Hannover
Foto auteur © Catherine Hélie © Éditions Gallimard

Verspreiding voor België:
Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

INHOUD

EERSTE DEEL

De verloren brieven 7

TWEEDE DEEL

Mama 43

DERDE DEEL

De engelen 81

VIERDE DEEL

De verloren brieven 113

VIJFDE DEEL

Lítost 163

ZESDE DEEL

De engelen 213

ZEVENDE DEEL

De grens 265

NAWOORD 313

Eerste deel

De verloren brieven

I

In februari 1948 betrad de communistische leider Klement Gottwald het balkon van een barok paleis in Praag om honderduizenden burgers toe te spreken, die waren samengestroomd op het Oude Stadsplein. Het was een historisch moment in de geschiedenis van Tsjechoslowakije. Een noodlottig moment dat zich een- of tweemaal per eeuw voordoet.

Gottwald was omringd door zijn kameraden en dicht bij hem stond Clementis. Er viel wat sneeuw, het was koud en Gottwald was blootshoofds. De zorgzame Clementis deed zijn bontmuts af en zette die op het hoofd van Gottwald.

De propaganda-afdeling vermenigvuldigde in honderdduizenden exemplaren de foto op het balkon, waarop Gottwald, een berenmuts op het hoofd en kameraden aan zijn zijde, het volk toespreekt. Op dat balkon begon de geschiedenis van communistisch Tsjechoslowakije. Elk kind kende die foto van affiches, uit leerboeken en musea.

Vier jaar later werd Clementis beschuldigd van verraad en opgehangen. De propaganda-afdeling schrapte hem ogenblikkelijk uit de geschiedenis en natuurlijk ook van alle foto's. Vanaf die tijd staat Gottwald alleen op het balkon. Daar waar destijds Clementis had gestaan, is slechts de kale muur van het paleis. Van Clementis bleef niets anders over dan de berenmuts op het hoofd van Gottwald.

Het is 1971 en Mirek zegt: De strijd van de mens tegen de macht is de strijd van het geheugen tegen de vergetelheid.

Op deze wijze wil hij rechtvaardigen wat zijn vrienden onvoorzichtigheid noemen: hij houdt zorgvuldig zijn dagboek bij, bewaart brieven, maakt aantekeningen over al hun bijeenkomsten, waarop zij de situatie en wat hun verder te doen staat, bespreken. Hij legt hun uit: Ik doe niets dat tegen de grondwet is. Je verschuilen en schuldig voelen zou het begin van een nederlaag betekenen.

Een week geleden, toen hij als lid van een bouwgroep bezig was op het dak van een nieuwbouwproject, keek hij naar beneden en kreeg hoogtevrees. Hij wankelde en klampte zich vast aan een balk, die niet was bevestigd, de balk raakte los en Mirek moest worden bevrijd. In eerste instantie zag de verwonding er verschrikkelijk uit, maar toen hij merkte dat het slechts een banale armbreuk was, besefte hij tevreden dat hij een paar weken vrij zou hebben en eindelijk alles zou kunnen regelen waarvoor hem tot dan toe de tijd had ontbroken.

Ten slotte gaf hij toch zijn voorzichtiger kameraden gelijk. De grondwet garandeert weliswaar de vrijheid van het woord, maar de wet straft alles wat als subversieve activiteit tegen de staat kan worden aangeduid. Je weet maar nooit wanneer de staat begint te krijsen dat het een of andere woord subversief is. Daarom besloot hij de compromitterende geschriften naar een veilige plaats te brengen.

Maar eerst wilde hij nog die zaak met Zdena regelen. Hij belde haar thuis, maar kreeg geen gehoor. Zo verloor hij vier dagen. Het lukte hem pas gisteren haar te spreken. Ze beloofde vanmiddag op hem te wachten.

Zijn zoon van zeventien protesteerde dat Mirek toch niet kon autorijden met een arm in het gips. Het rijden viel inder-

daad tegen. De gewonde arm bungelde in het verband voor zijn borst, machteloos en onbruikbaar. Om te schakelen moest hij telkens het stuur even loslaten.

Vijftientig jaar geleden ging hij met Zdena om en aan die periode had hij slechts enkele herinneringen.

Toen ze op een keer samen waren, droogde ze de ogen met een zakdoek en snotterde. Hij vroeg haar wat er aan de hand was. Ze legde hem uit dat een of andere Russische staatsman de dag daarvoor was gestorven. Een zekere Žanov, Arbuzov of Masturbov. Gemeten naar de hoeveelheid traanvocht had de dood van Masturbov haar dieper geschokt dan de dood van haar eigen vader.

Is het werkelijk mogelijk dat het was gebeurd? Is zijn haat van nu hem niet ingegeven door dat gehuil om de dood van Masturbov? Nee, het is beslist gebeurd. Natuurlijk is het zo dat de directe omstandigheden die deze tranen geloofwaardig en echt maakten, hem nu ontgingen en dat de herinnering onwaarschijnlijk werd als een karikatuur.

Al zijn herinneringen aan haar waren zo. Ze gingen met de tram terug uit de flat waar ze voor het eerst met elkaar hadden gevrijd. (Met een bijzondere voldoening verzekerde Mirek zichzelf ervan dat hij hun geslachtelijk verkeer totaal was vergeten en zich niet één seconde daarvan voor de geest zou kunnen halen.) Ze zat in de hoek op een bank, de tram schokte en haar gezicht was somber, in zichzelf gekeerd en merkwaardig oud. Toen hij haar vroeg waarom ze zo stil was, kreeg hij te horen dat ze niet tevreden was over hun vrijpartij. Ze zei dat hij haar had genomen als een intellectueel.

Het woord ‘intellectueel’ was in het toenmalige politieke jargon een scheldwoord. Het sloeg op iemand die het leven niet begrijpt en die afgesneden is van het volk. Alle communisten die toen door andere communisten werden opgehangen, kregen dit scheldwoord toebedeeld. In tegenstelling tot hen die met beide benen op de grond stonden, zweefden ze, zei men, in de lucht.

Daarom was het in zekere zin rechtvaardig dat hun tot straf de grond onder de voeten definitief werd ontnomen en dat zij een stukje daarboven bleven hangen.

Maar wat bedoelde Zdena met haar beschuldiging dat hij als een intellectueel vrijde?

Hoe dan ook, ze was niet tevreden met hem en zoals ze een abstracte relatie (haar relatie tot de onbekende Masturbov) met het meest concrete gevoel wist te vullen (gematerialiseerd in een traan), was ze in staat ook aan de meest concrete daad een abstracte betekenis en aan haar ontevredenheid een politieke benaming te geven.

Hij kijkt in zijn achteruitkijkspiegel en realiseert zich dat achter hem steeds dezelfde personenauto rijdt. Hij heeft er nooit aan getwijfeld dat hij gevolgd werd, maar tot nog toe gebeurde het met een meesterlijke discretie. Vandaag vindt er een principiële verandering plaats: ze willen dat hij van hen af weet.

Ongeveer twintig kilometer voorbij Praag staat midden in de akkers een grote schutting en daarachter is een autowerkplaats. Hij heeft daar een goede vriend en hij wil dat deze de defecte startknop van zijn auto vervangt. Hij stopt voor de ingang, versperd door een rood-wit gestreepte slagboom. Daarnaast staat een dik oud mens. Mirek wacht tot ze de slagboom omhoog doet, maar ze blijft alleen lang naar hem kijken en verroert zich niet. Hij toetert, maar tevergeefs. Hij kijkt uit het raampje. Het oude mens zegt: ‘Hebben ze u nog niet opgepakt?’

‘Nee, ze hebben me nog niet opgepakt,’ antwoordde Mirek. ‘Kunt u de slagboom omhoog doen?’

Onverschillig bleef ze hem nog enkele lange seconden aan-
gopen, daarna geeuwde ze en liep terug naar de portiersloge. Ze zette zich breed neer achter de tafel en keek Mirek niet meer aan.

Hij stapte daarom uit zijn auto, liep om de slagboom heen en zocht in de werkplaats de hem bekende monteur. Die liep met hem terug en deed zelf de slagboom omhoog (het oude mens zat onverschillig in de loge), zodat Mirek met de auto op de binnenplaats kon komen.

Dat heb je ervan als je je zo vaak op de televisie laat zien,’ zei de automonteur. ‘Elk oud mens kent je dan van gezicht.’

‘En wie is ze?’ vroeg Mirek.

Hij kwam te weten dat de inval van de Russische legers die Tsjechoslowakije hadden bezet en overal hun invloed uitoefenden, haar tot een buitengewone levendigheid had wakker geschud. Ze zag dat mensen die hoger stonden dan zij (en de hele wereld was

hoger geplaatst dan zij), om de geringste beschuldiging hun macht en hun positie kwijtraakten, hun beroep en hun brood verloren. Dat wond haar op: ze begon zelf mensen aan te geven.

‘En hoe komt het dat ze nog steeds portier is? Hebben ze haar niet eens bevorderd?’

De automonteur glimlachte: ‘Ze kan niet tot vijf tellen. Ze kunnen haar niet bevorderen. Ze kunnen haar alleen maar steeds weer het recht om te verklikken bevestigen. Dat is de hele beloning.’ Daarna duwde hij de motorkap omhoog en keek naar de motor.

Mirek realiseerde zich plotseling dat twee passen van hem vandaan nog een man stond. Hij keek hem aan: de man droeg een grijs jasje, een wit overhemd met een stropdas en een bruine broek. Boven een sterke nek en een opgeblazen gezicht golfde opgekruld grijs haar. Hij stond te kijken naar de monteur die onder de motorkap was gebogen.

Ook de monteur kreeg hem na een poos in de gaten, hij kwam overeind en vroeg: ‘Zoekt u iemand?’

De man met de stierennek en het opgekrulde haar antwoordde: ‘Nee. Ik zoek niemand.’

De monteur boog zich weer over de motor en zei: ‘Op het Wenceslausplein in Praag staat een man te kotsen. Langs hem heen loopt een andere man, die kijkt hem aan en schudt triest het hoofd: “Als u zou weten hoe ik u begrijp...”’

De moord op Allende bedekte al snel de nagedachtenis van de Russische invasie in Tsjechoslowakije, het bloedbad in Bangladesh deed Allende vergeten, de oorlog in de Sinaiwoestijn overschreeuwde het gehuil in Bangladesh, de slachting in Cambodja deed de Sinai vergeten enzovoorts, enzovoorts, enzovoorts tot het volkomen vergeten van allen door allen.

In tijden toen de geschiedenis nog langzaam verliep, waren de ontelbare gebeurtenissen daarvan gemakkelijk te onthouden en zij vormden een algemeen bekende *achtergrond*, waartegen een spannend toneelstuk van persoonlijke menselijke avonturen werd gespeeld. Tegenwoordig schrijdt de tijd met snelle pas. Een historische gebeurtenis, in één nacht vergeten, straalt meteen de volgende dag met de dauw van nieuwigheid en is dus in het verhaal van de verteller geen achtergrond, maar een verrassend *avontuur* dat plaatsvindt tegen de achtergrond van de algemeen bekende banaliteit van het privéleven.

Geen enkele historische gebeurtenis kan men algemeen bekend veronderstellen en daarom moet ik datgene wat een paar jaar geleden is gebeurd, vertellen als was het duizend jaar oud: In 1939 marcheerde het Duitse leger Tsjechoslowakije binnen en de staat van de Tsjechen hield op te bestaan. In 1945 marcheerde het Russische leger Tsjechoslowakije binnen en het land noemde zich weer een onafhankelijke republiek. De mensen waren verrukt van Rusland, dat de Duitsers uit hun land had verdreven; en omdat zij de Tsjechische communistische partij als zijn trouwe arm zagen, droegen zij hun sympathie op haar over. Zo kwam het dat de communisten in februari 1948 niet met bloed en geweld de macht grepen, maar onder het gejuich van ongeveer de helft van het volk. En, let nu op: de helft die juichte, was de actievere, slimmere en betere helft.

Ja, hoe u het wendt of keert, de communisten waren slimmer. Ze hadden een grootscheeps program. Een plan voor een totaal nieuwe wereld, waarin iedereen zijn plaats zou vinden. Zij die tegen hen waren, hadden geen grote droom, maar slechts een paar morele principes, versleten en saai, waarmee zij de gescheurde broek van de omstandigheden van toen wilden verstellen. Het is daarom geen wonder dat zij die enthousiast waren en groots dachten, gemakkelijk wonnen van hen die zich schikkelijk en voorzichtig opstelden, en dat zij snel hun droom begonnen te verwezenlijken: die rechtvaardige idylle voor iedereen.

Ik onderstreep opnieuw: *idylle* en *voor iedereen*, want alle mensen verlangen vanouds naar een idylle, naar die tuin waarin nachtegalen zingen, naar dat gebied van harmonie waarin de wereld niet vreemd tegenover de mens staat en de mens niet vreemd tegenover andere mensen, maar waar integendeel de wereld en alle mensen geschapen zijn uit een en dezelfde materie en waar het vuur dat in de hemel brandt, hetzelfde is als het vuur dat in de menselijke ziel brandt. Daar is iedereen een noot in een schitterende fuga van Bach en wie dat niet wil, blijft slechts een zwarte punt, een overbodige punt, beroofd van zin, die je kan pakken en tussen je nagels stuk drukken als een vlo.

Direct in het begin beseften sommigen dat de idylle hun niet lag en ze wilden het land verlaten. Maar omdat een idylle erop gebaseerd is dat de wereld voor iedereen is, bewezen zij die wilden emigreren dat ze de idylle niet erkenden, en in plaats van naar het buitenland te gaan belandden zij achter de tralies. Algauw volgden duizenden en tienduizenden en ten slotte ook vele communisten, zoals bijvoorbeeld de minister van Buitenlandse Zaken Clementis, die destijds Gottwald zijn berenmuts had geleend. Op het filmdoek hielden verlegen minnaars elkaars handen vast, huwelijksontrouw werd zwaar gestraft door eretribunalen van burgers, de nachtegalen zongen en het lichaam van Clementis schommelde als een klok, die een nieuw ontwaaken van de mensheid inluidde.

En toen kregen die jonge, slimme en radicale mensen opeens het vreemde gevoel dat zij de wereld een daad hadden gesteld die zijn eigen leven was gaan leiden en dat deze daad ophield aan hun voorstelling te voldoen en zich niets aantrok van de scheppers. Die jonge en slimme mensen begonnen daarom tegen hun daad te schreeuwen, deze terug te roepen, te berispen, op te jagen en te achtervolgen. Als ik een roman over de generatie van deze getalenteerde en radicale mensen zou schrijven, dan zou ik hem noemen: *Klopjacht op een verloren daad*.

De monteur klapte de motorkap dicht en Mirek vroeg wat het hem kostte.

‘Geen reet,’ zei de monteur.

Mirek ging achter het stuur zitten en was ontroerd. Hij had geen zin meer om verder te gaan. Hij zou veel liever bij de monteur blijven en anekdotes met hem uitwisselen. De monteur bukte zich naar hem toe in de auto en sloeg hem op de schouder. Daarna liep hij naar de portiersloge om de slagboom te openen.

Toen Mirek passeerde, wees de monteur met het hoofd naar de voor de ingang van de werkplaats geparkeerde auto.

Gebogen bij het portier van de auto stond de man met de stierennek en het opgekrulde haar. Hij keek naar Mirek. De kerel achter het stuur zat hem ook aan te kijken. Beiden keken brutaal en schaamteloos en Mirek, die langreed, probeerde op dezelfde manier terug te kijken.

Hij reed voorbij en zag in zijn achteruitkijkspiegel hoe de man in de auto ging zitten en hoe de wagen daarna met een boog draaide om hem verder te kunnen volgen.

Het flitste hem door het hoofd dat hij die compromitterende geschriften toch wel eerder had moeten wegbrengen. Had hij het direct de eerste dag van zijn ziekte gedaan, zonder op het telefoongesprek met Zdena te wachten, dan had hij ze misschien nog zonder gevaar kunnen meenemen. Maar hij kon aan niets anders denken dan aan zijn reis naar Zdena. Eigenlijk zit hij er al een paar jaar aan te denken. Maar de laatste weken bekruipt hem het gevoel dat hij niet langer moet dralen, omdat zijn lot het einde nadert en hij alles moet doen voor de volmaaktheid en schoonheid daarvan.

Toen hij in die vervlogen tijden met Zdena had gebroken (ze waren bijna drie jaar samen geweest), raakte hij bedwelmd door een gevoel van immense vrijheid en alles begon ineens te lukken. Hij trouwde kort daarop met een vrouw, wier schoonheid zijn zelfvertrouwen had gebeiteld. Daarna stierf zijn schone en hij bleef alleen met zijn zoon in een soort kokette verlatenheid, die hem bewondering, belangstelling en zorgzaamheid van vele andere vrouwen opleverde.

Ook als wetenschapper had hij groot succes en dat succes beschermde hem. De staat had hem nodig en hij kon zich daarom permitteren zich daarover ironisch uit te laten, ook in een tijd waarin nog bijna niemand het durfde. Geleidelijk kreeg hij, net als zij die hun eigen daad achtervolgden, hoe langer hoe meer invloed; ook hij verscheen vaker en vaker op de televisie en werd een bekende persoonlijkheid. Toen hij na de komst van de Russen weigerde zijn mening te herroepen, werd hij uit zijn baan gegooid en omringd door verklidders. Dat heeft hem niet gebroken. Hij was verliefd op zijn lot en ook zijn mars naar de vernietiging leek hem nobel en mooi.

Begrijp me goed, ik heb niet gezegd dat hij op zichzelf, maar op zijn eigen lot verliefd was. Dat zijn twee totaal verschillende dingen. Zijn leven leek zelfstandig geworden en kreeg plotseling volstrekt eigen interesses – niet identiek aan die van Mirek. Dat noem ik: het leven verandert in het lot. Het lot was niet van plan een vinger voor Mirek te verroeren (voor diens geluk, veiligheid, goede humeur en gezondheid), Mirek daarentegen is bereid alles voor zijn lot te doen (voor zijn grootsheid, helderheid, schoonheid, stijl en begrijpelijke zin). Hij voelt zich verantwoordelijk voor zijn lot, maar zijn lot voelt zich niet verantwoordelijk voor hem.

Hij stond tegenover zijn leven als een beeldhouwer tegenover zijn beeld of een romanschrijver tegenover zijn roman. Een

van de onaantastbare rechten van een romanschrijver is dat hij zijn roman kan herschrijven. Vindt hij het begin niet goed, dan kan hij het herschrijven of schrappen. Maar het bestaan van Zdena ontnam Mirek zijn auteursrecht. Zdena stond erop dat ze op de eerste pagina's van de roman bleef en niet geschrapt zou worden.

Maar waarom schaamt hij zich eigenlijk zo verschrikkelijk voor haar?

De gemakkelijkste uitleg is deze: Mirek hoorde al heel gauw tot degenen die hun eigen daad gingen achtervolgen, terwijl Zdena nog steeds trouw is aan de tuin waarin nachtegalen zingen. De laatste tijd maakte ze zelfs deel uit van die twee procent van het volk die de Russische tanks welkom heette.

Ja, dat is waar, maar ik denk niet dat deze uitleg overtuigend is. Was haar verwelkomen van de Russische tanks het enige geweest, dan zou hij hardop en publiekelijk op haar schelden zonder te ontkennen dat hij haar kende. Zdena heeft zich door iets veel ergers schuldig tegenover hem gemaakt. Ze was lelijk.

Maar wat maakte het uit dat ze lelijk was, wanneer hij al meer dan twintig jaar niet bij haar sliep?

Het maakte wel uit: de grote neus van Zdena wierp zelfs vanuit de verte een schaduw op zijn leven.

Jaren geleden had hij een prachtige minnares. Deze was eens in de stad van Zdena geweest en kwam daar chagrijnig vandaan: 'Vertel me eens hoe je ooit hebt kunnen slapen met dat vreselijke wijf.'

Hij verklaarde haar slechts oppervlakkig te kennen en ontkende krachtig elke intieme relatie.

Het grote geheim van het leven was hem namelijk niet onbekend: Vrouwen zoeken geen mooie mannen. Vrouwen zoeken mannen die mooie vrouwen hebben gehad. Een afzichtelijke minnares hebben is daarom een noodlottige fout. Mirek probeerde alle sporen van Zdena uit te wissen en aangezien zij die van nachtegalen houden, hem hoe langer hoe meer haatten, hoopte hij dat Zdena – die ijverig bezig was met een carrière als partijfunctionaris – hem snel en graag zou vergeten.

Maar hij vergiste zich. Ze praatte altijd over hem, overal en bij elke gelegenheid. Kwam hij haar per ongeluk in gezelschap tegen, dan haastte ze zich koste wat het kost een of andere herinnering te berde te brengen, waaruit hun intieme relatie zou blijken.

Hij was razend.

‘Als je die vrouw zo verfoeit, waarom ging je dan destijds met haar om?’ vroeg hem eens een vriend die haar kende.

Mirek begon hem uit te leggen dat hij toen een domme knul van twintig was en zij was zeven jaar ouder. Ze werd gerespecteerd, bewonderd, was almachtig! Ze kende iedereen van het centrale comité van de partij! Ze hielp hem, ze duwde hem vooruit, ze stelde hem voor aan invloedrijke personen!

‘Ik wilde carrière maken, rund!’ schreeuwde hij. ‘Hoor je me, ik was een agressieve, jonge carrièremaker! Daarom trok ik me aan haar op en het liet me koud dat ze foeilelijk was!’